

BOQONNAA TOKKO

HANDHUURAA FI ILMAAN ARSEE

Handhuuraa

Nama kitaaba kana dubbisuu kamiyyuu jalqaba yoo argu jechi ‘**Handhuuraa**’ jedhu sammutti dhufuun isaa hin oolu. Dabalataanis “Handhuuraan Maali? maali jechuudha?” gaafii jedhuu kaasuu mala. Kanaafuu, ‘Handhuuraan’ akka gosoota Oromoo adda addaatti; qabiyyee, hiikkaa fi adeemsa ajaa’ibsiisaa ittiin geggeeffamu qabaachuu isaatu hubatama.

kaayoonii fi xiyyeeffannoon kitaaba kanaa “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” yemmuu ta’u, handhuuraan Arsii namoota hin beekneef madda oddeeffannoo akka isaanii ta’uuf kitaabaa kanaan hubachiisuun ni danda’ama. Kana ilaalchisee dursa hiikkaan isaa beekkamuu waan qabuuf, jecha eebbiffamaa ‘Handhuuraa’ jedhu kana akka armaan gaditti ibseera.

“Handhuuraan kennaa namni kennamuuf sun osoo hin beekin isaaf kennamu” jedhanii ibsu gaafatamtoonni hedduun isaanii afoolaan. Kunis akka aadaa Oromootti kennaa daa’imman dhalattee handhuura buuffatte hundaaf laatamuu dha. Adeemsi isaatis firri keessattuu haadhaa fi Abbaan, handhuura daa’imaa lafa buute san fuudhanii, qabeenyaa qaban keessaa tokko irra

kaayuudhaan handhuuraa daa'ima sanii kennan. Akaakuun kennaa kanaa baay'innaan horii akka raada ykn jibichaa, hoolaa yookaan re'ee fa'a. yoo horiin dhabames ameessaa rima'aallee waatii ykn jabbii gara jirtu waliin handhuuruun ni danda'ama. Inni kun gama tokkoon milkii daa'ima dhalatee kan ittin ilaalanii fi fuulduree daa'imaa kan ittiin tilmaaman akka ta'e ibsan. Kana jechuun ameessi handhuuraaf kenname sun yoo hore daa'imni sun milkii qabeessa godhame fudhatama, horuu baatus milkiin isaa faallaa kanaa ta'a jechuu dha (*Barakat Woldee, 2014*).

Akka hidda laatiinsa Afaan sabaa guddaa Oromootti, jechi 'Handhuuraa' jedhu kun jecha **Handhuura (umbilical-cord)** jedhu irraa kan dhufe yoo ta'u, gama saayinsiitiin ammoo, daa'imman otoo hin dhalatin dura (**pre-natal** period) garaa haadhaa keessa taa'anii karaa handhuuraatiin nyaata argachaa akka turan dhugaa mirkanaayeedha.

Kanaafuu, gaafa daa'imni tokko dhalatee addunyaa haarawa tanatti dhufe (**pos-natal** period) irraa kaasee; hiree karaa handhuuraatiin haadharraa argachaa ture waan dhabeef; kana bakka buusuuf jecha keessattuu gaafa harma haadhaa **gu'e** booda fayyaduunii danda'a yaada jedhu hubannoo keessa galchuudhaan handhuuraan isaa kenname.

Walumagalatti, Handhuraan bu’aa bahii jireenya dhaloota hedduu keessatti; badhaasa hormaata ilmaan hedduu, qabeenya, aadaa, Amantii fi duudhaa sirna gadaa waan ta’eef; eenyummaa Oromummaa fi kan Arsoomaati jechuu ni dandeenya. wellisaan Muktaar Usmaan is kanuma ibsuuf “**Arsoomni qorsooma**” jedhee sirbe.

Ilmaan Arsee

Osoo gara waa’ee qorannoo ijoo kiyaa qormaata “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhuutti hin tarkaanfatin dursee seenaa walii gala sabootaa fi sab-lammoota adda addaa kuushiin dabalatee kan ardii Afrikaa keessa jiraatanii isiniif qooduu irraa eegala. Ummattoonnii fi saboonni garagaraa sadarkaa Afrikaatti yoo ilaalle maatii afaanii gurguddaa afur (four super family language) jalatti ramadaman. Isaan kunis tokko tokkoon yoo kaayaman tartiiba armaan gadii irraa hubachuun ni danda’ama (Pro. Tasammaa Taa’aa, 2014).

1. *Niijer-koongoo*
2. *Afro-Eeshiyaa*
3. *Naayloo-Sahaaraan fi*

4. ***Khoosan*** jedhamuun yoo qoqqoodaman, sadarkaan tartiibaa kunis baay'inna namoota afaan kana dubbatanii irratti hundaayuu dhaan kan ta'ee dha.

Akkuma beekamu saboonni kuushii fi kuushiin alaa jiran hedduu Itoophiyaa fi gaanfa Afrika kana keessa jraataa jira. Jarreen kunis ramaddiin isaanii garri caaluu maatii guddaa worra Afro-Eeshiyaa jalatti kan argaman osoo ta'uu, miseensi worra afaan gaanfa Afrika keessa jiru dubbatuu muraasni darbee darbee maatii afaanii guddaa sadarkaa sadaffaa irratti argamu kan maqaan isaa Naayloo-Sahaaraan jedhamu kana jalatti argama. Akka fakkeenyaatti kaasuudhaaf Itoophiyaa fi gaanfa Afrika keessa maatiin Afaanii fi ummata guddaa Afro-Eeshiyaa jalatti ramadamu sabootaa fi afaanoota gurguddaa sadiitu jira. Isaanis: -

a) ***Kuush***

b) ***Seemii fi***

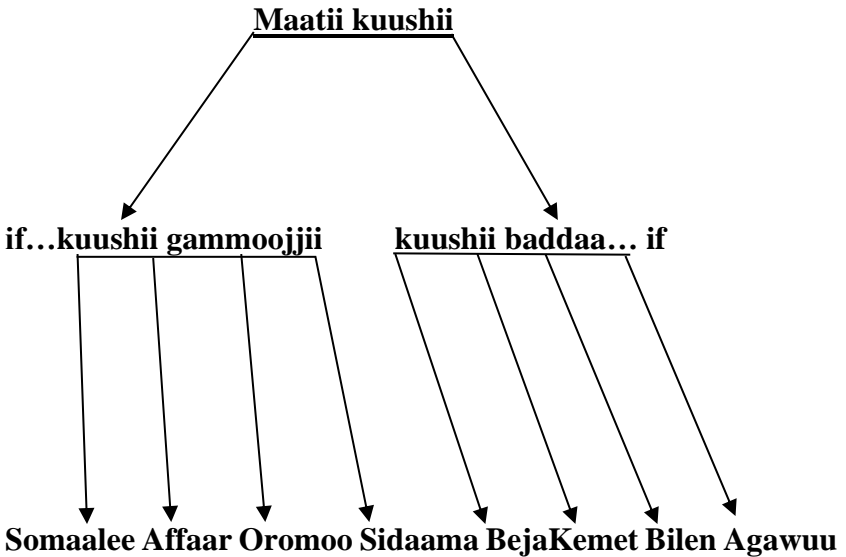
c) ***Oomoo dha.***

Ummanni oromoo hortee kuushii keessaa isa tokko ta'ee worra sirna ittin bulmaata mataa isaanii sadarkaa adunyaatti qabaachuudhaan ittiin bula tureedha. Sirna kana sirni kamiyyuu kan hin dursinee fi isa fakkaachus dorgomus kan hin dandeenneedha.

Garuu qabeenya falaasama oromoo guddaa kana falfala addaa irratti hojjachuudhaan, adunyaa kana keessatti guyyaa adiidhaan biyyoonni adda addaa *Greece, EU, USA fi nafxanyoota durii* warra guddifachaa falaasama ofii isaanii fakkeessee dhiheessu dabalatee akka seeraan ala hatan osoo beekan kan ofii fakkeessanii dhiheessuun akka barbaadanitti jijjiiranii itti fayyadamaa jiru. Itti fayyadamuun garuu yakkaa miti. Wonti gara nama nyaatu otoo abbaan falaasamichaa lubbuun jiru addunyaatti kalaqa ofii fakkeessuuf yaalu.

Haa ta'uu malee, akka maddi ragaalee seenaa adunyaa kanaa ibsanitti, yeroo jalqabaatiif Dimokraasiin Adunyaa irratti kan wal bulchaa turee fi qaroomina **dhaha**(calendar) mataa isaa qabaachuudhaan ayyaanaa fi milkii ittiin laallachuun kan beekamu ummata kuushii, keessattuu kan Kuushiin irraa late hangafticha ilmaan isaa kan ta'e oromoo dha. Kanaaf, gabaabsinee diyagraamiidhaan hidda latiinsa Kuushii akka taattoo armaan gaditti ilaaluun ni danda'ama.

Taattoo 1: - Hidda latiinsa maatii kuushii

Latiinsaa fi Qubsuma Oromoo

Jechi latiinsa (genealogy) jedhu jechoota lamaan afaan Giriikii irraa maddan akka ta’e qorataan aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa, Abdulkariim Tukee naaf ibseera.

“Genea” jechuun warra (race or family) fi “Logy” jechuun saayinsii qorannoo sanyii yommuu ta’u, kunis seenaa hidda dhaloota isaanii duubatti deebi’anii lakkaa’uu jechuudh. Qormaatni seenaa hidda latiinsaa sadarkaa sadiitti qoodama.

Isanis: -

- a) kan afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu.
- b) kan namootni tokko tokko fedha isaaniitiin ka'anii hidda latiinsaa galmeessuun qindeessanii bifa barreeffamaatiin kaa'aniidha.
- c) Tilmaamaan jaarraa 15ffaa irraa eegalee biyyoota akka Awurooppaatti barreeffamaa ture.

Waa'ee seenaa hidda latiinsa oromoo yoo ilaalle jaarraa 12ffaa hanga 14ffaatti jijjiirraa hawaasaa faana hiddi latiinsaas jijjiiramaa dhufeera. Oromoon jiruu isaa keessatti dhimmoota akka baay'ina ummataa, gaa'elaa, siyaasaa fi kkf irraa kan ka'e gosa, manaa fi balbaa akka uumatetu dubbatama. Haala kana irraa kan ka'eenis gosoonni tokko tokko bifa adda ta'een Booranaa fi Bareentummaa akka abbaasaaniitti ilaaluu jalqaban.

Dabrees **moggaasaa** fi **guddisaan**, Oromoo lammiisaatiif sabootaa fi sab-lammoota adda addaa ofitti makee oromeessuun akkasumas hammatee bulchuun *gara laafessaa, arjaa fi hayyuu* fakkeenya dimokiraasii adunyaa tanaa ta'uu isaa agarsiisa.

Dameen gurguddaan (ilmaan oromtichaa) ummanni oromoo irraa late sirriitti qulqullaahe haa beekamu baatu malee, afoola garagaraatu jira. Akkaataa afoola manguddoota gosoota oromoo gara garaatti, akka qormaaata seenaa hidda latiinsa oromootii fi

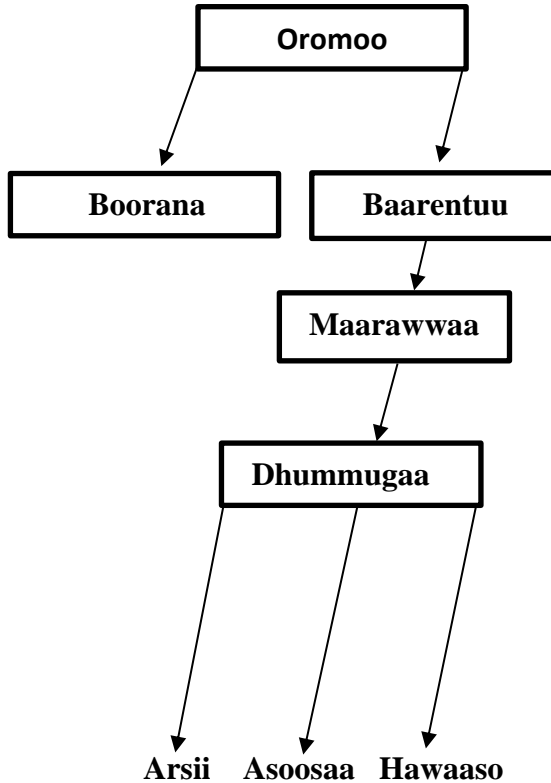
akka yaada hayyoota saayinsii barataniitti yaadni irra caalaa jiru baay’inni ilmaan oromoo lama isaanis “**Booranaa fi Baarentumaa**” kan jedhuudha.

Warri ilmaan oromoo “**lama**” jedhan, Boorana kallattii (booroo-aanaa) fi Baarentuma kallatti (barii-aanaa) kan jedhu qubannaa ilmaan oromoo mana Abbaa isaanii irraa siqanii kallatti dhihaa fi bahaatiin qabaniidha jedhanii yeroo baay’ee yoo dubbatan beekkamaadha.

Akka Callaa Carcar, Abbaan Gadaa Ituu-Humbannaa kan duraanii jedhanitti, ilmaan mana abbaa irraa gara Booro jiranii, Booranaa fi Warri gara barii-aaanaan ammoo Baarentuu jedhaman ilmaan oromtichaa haati isaanii maqaan ishii **Hayoo Meetoo Harallee** jedhamtuuti. Kanaaf, gabaabsinee diyagraamiidhaan hidda latiinsa oromoo akka taattoo armaan gaditti ilaaluun ni danda’ama.

Taattoo 2: -

Hidda latiinsa maatii oromoo

Latiinsa Oromoo Arsii (Sikkoo fi Mandoo)

Seenaan manguddoota irraa argame akka ibsutti Arsiin gormuu barreentumaati. Maqaan Arsii jedhu kan oromoon Arsii ittiin of waamuudha. Oromoo Arsii kan hore nama Arsee jedhamu akka ta'e manguddoonni ni dubbatu. Dabalataanis, manguddoonni

biraa Arseen gurmuu bareentumaa keessaa nama Ambatoo xabboo jedhamu irraa dhalate jedhu.

Gurmuu bareentumaa keessatti oromoon Arsii ykn Arsee jechuun ilmaan torban Baarentumaa kan ta'an **Ituu Humbanna, Raayyaa Asaboo, Wolloo/Yejju, Marawwaa, Afran Qalloo fi Karrayyuu** keessaa tokko ta'e, ilmaan isaa akka afoola yeroo baay'ee hawaasa Godinaalee Arsii arfan muraasa irraa odeeffamuutti lama jechuun ragaa bahu. Isaanis **Sikkoo fi Mandoo** dha.

Oromoon Arsii Godina Baalee fi Arsii keessa durii jalqabee akka jiraataa ture seenaan qorattota amantii Islaamaa fi hayyoonni Oromoo ni dubbatu. Oromoon Arsii Sikkoo fi Mandoo iddoon qubatee argamu Godinaalee Arsiin keessa jiraatu yommuu ta'uu, isaanis Arsii bahaa, Arsii Lixaa, Baale, Shawaa Bahaa fi Godinaalee Oromiyaa kan biroo keessas ni jiraatu. Darbees hanga daangaa Booranaa, Gujii, Jimmaa, Shawaa kibba-lixaa, keeniyaa fi Taanzaniyaa hamma sumaaletti argamu. Haalli jireenya hawaasa Oromoo Arsii; Sikkoo fi Mandoo akkuma hawaasa Oromoo biraa kan inni ittiin gaggeeffamaa ture caasaa toora gosaa fi sirna Gadaati.

Haa ta'uu malee, akka qorannoo kitaabota gara garaa fi odeeffannoo afoola dhiyoo tana manguddoota gameeyyii heera uumaa fi seera gadaa Arsii kan akka Abbaa Gadaa harannaa, Taahir Godaanaa irraa argameetti, **“Ilmaan Arsee lama”** jedhamee kaayameera.

Ilmaan lamaan kunis; **Sikkoo** fi **Mandoo** dha jedhu. Yeroo baay'ee hawaasni garri caaluu *shanan sikkoo* fi *torban mandoo* yoo jedhan ni dhageenna. Asumaan itti daballee ragaalee afoola manguddoota irraa argamanii wabeeffachuudhaan, ilmaan Hadiyyaas kan dhiyoo tana worra mannaatiin wol-soqanii obbooleewwan ta'uu wol-beekan kunniin hidda latiisaa laakkawatani wolitti galaniiru. Ilmaan Torban-mannaa ammoo waan lakkaawatani Raayyaatti galaniif, hadiyyaanis gabaabamatti ilm Raayyaa Mandooti. Mando ammoo kan Arseeti.

Kanattis aansee bu'aa bahii guddaa qorannoo kanaa irraa akka hubadhutti, hidda laatiinsa ilmaanii fi ilmaan ilmaanii kan maqaan isaanii armaan olitti **Sikkoo fi Mandoo** jedhamee waamame ifatti kaayuu ni danda'a. Kana jechuun tarii oromoon akka duudhaalee seera gadaa isaatitti; ilma kan argatu karaa dhalootaatiin qofaa osoo hin taane; sonaa, safuu fi duudhaalee addaa addaatiin.

Guddisaa fi Moggaasaa (Adoption & Assimilation)

Guddisaa fi Moggaasni furtuulee seeraa walqixxummaa fi kabajaa bulchiinsa sirna Gadaa keessaa isaannan murteessoodha. Karaa biraatiin, sirna falaasama Addunyaa kana kammiyyuu caalaa “Oromummaan” ykn eenyumaan sabaa tooftaa “**Guddisaa**” fi “**Moggaasaatiin**” argama. Akka ragaan kitaaba B/saa Barakat woldee irraa ibsutti, *sirni Moggaasa maqaa bifa lamaan* yoo gaggeeffamu inni dura *moggaasa maqaa dhalootaa* yoo ta’u lammaffaan ammoo *jila maq-baasaa* jedhamuun beekkama. Dabalees ibsa yaad-rimee moggaasaa baldhinnaan kaayuudhaaf “**eenyummaan oromummaa**” karaa shaniin argama jedha (*Barakat woldee, 2014*).

Isaanis: -

- 1. Ilma barcumaa/ykn moggaasaa:** - fedhii isaatiin nama saba biraa keessaa gara oromootti dhufeeff maqaa oromoo baasaniifii dhuunfachuu.
- 2. Ilma gudeedaa** (ilma dhiigaa): - daa’ima ofii dhalchan, kan oromoota irraa dhalate;
- 3. Ilmaa boojuu:** - lola ykn waraana keessatti kan moo’amuun sinfaana gala jedhee kan harka kenne fudhachuu.

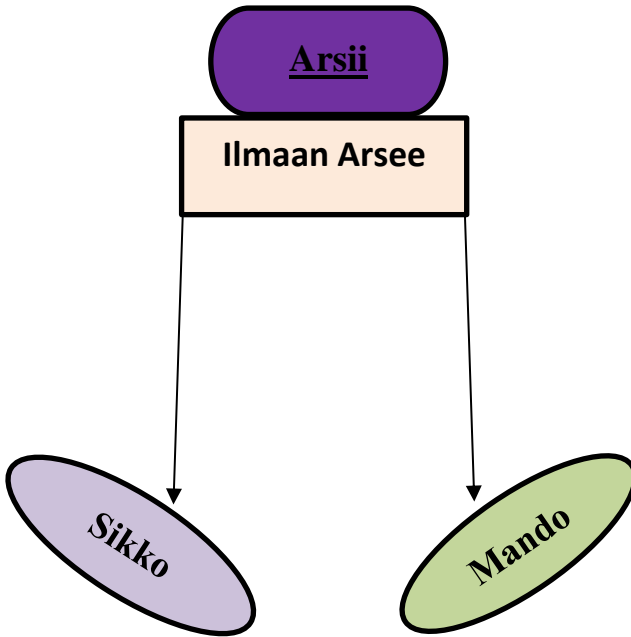
4. Ilma guddisaa: - sababa dhala dhabaniifis ta'ee osoo dhala qaban gargaarsaaf jecha kan namni biraa dhalchee fudhatanii guddisuudhaan raawwata.

5. Ilma Huuraa: - Daa'ima sababa adda addaan namoota hin beekkamneen badhetti gatame argame biyyee ykn mixii irraa hargufuun akka dhala ofiititti kunuunsanii guddisuuf fudhachuu.

Kanaafuu, moggaasa maqaa karaa armaan oliitiin raawwatamu irraa wanti hubatamu, ilmaan Arsii lama ta'uu isaaniiti. Jaarsooliin Arsiitis baay'inni isaanii afoola dhaloota durii irraa darbee isaan gaheen kanuma ragaa bahu. Kanas ta'e sani dimshaashaan wonti qorannoo kanaan hubatame '**ilmaan_Arsii lama'** ta'uun duraanuu jabeeffameera.

Taattoo 3: -

Hidda latiinsa Ilmaan Arsee

Isaanis lama yoo jedhamu tokkoffaan **Sikko**, lammaffaan ammoo **Mandoo** ta'uu akka armaan gadiitti gargar baafnee ibsineerra.

Ilmaan Lamaan Arsee

lama yegguu jennu ilmaan Sikkoo fi Mandoo bara ammaa kana waabee gamaa gamana Godinaalee Arsii bahaa fi lixaa, Baalee fi akkasumas Shawaa bahaa keessas kallatti kibba bahaatiin warra jiraatuudha.

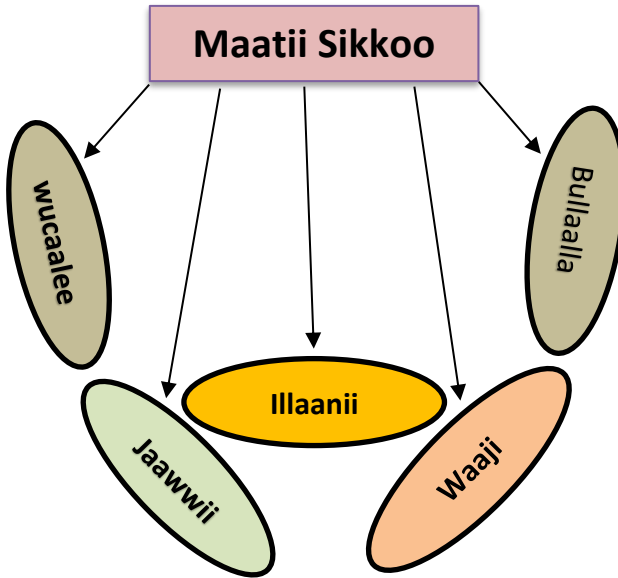
Tokkoffaan Sikko

Sikkoon laga waabee gama gara kaabaatiin hedduminnaan Godina Arsii Bahaa keessa haa jiraatu malee, Gosti muraasni kan hiddi dhaloota isaanii sikkoo ta'ee Godina Baalee, Arsii Lixaa fi Shawaa Bahaa keessatis ni argamu. Ilmaan Arsee keessaa hangafni Sikkoon yoo ta'u, hangafummaa kan argate seeraan.

Karaa biraatiin yemmuu mirkaneeffamu, Abbaan isaanii jalqaba haadha Sikkoon deette haa fuudhu malee daftee waan ilma hin dayiniif, haadha manaa tan lammaffaa fuudhan. Haati lammaffaa tun otoo haati sikkoo sikkoon hin dayin ilma argatte jedhama. Ilma sanis Mandoo jedhanii maqaa moggaasan. Mandoon sikkoon dursee waan dhalateef, dhalootaan mandootu hangafa.

Garuu akka aadaa sirna Gadaatti seeraan hangafummaan sikkoof kenname. Sababni isaa akkuma reefuu asii olitti keennetti, haadha sikkootu fuudhaan haadha Mandoo dursa jechuudha. Haadha sikkootiif hangafummaan maaliif bifa kanaan kenname jennee yoo kan gaafannu taane, ishiitu Niiti jalqabaa (Bidaa ganamaa) tan Abbaa sikkooti jechuudha. Baay'inni ijoollee sikkoo shan yoo ta'an maqaan isaanis Wucaalee, Jaawwii, Waajii, Bullaallaa fi Illaanii yommuu ta'u, ibsa dabalataatiif taattoo armaan gadii kana laaluun ni danda'ama.

Taattoo 4: Hidda latiinsa Maatii Sikkoo

Lammaffaan Mando

Mandoonis gosoota Arsii laga waabee gama gara kibbaatiin godina Baaleefi Arsii Lixaa keessa baay'innaan jiraatan hammata. Gariin ammoo citan citanii Godina Arsii Bahaa fi Shawaa Baha keessatti argamu. Dabreetis Oromoon amala isaatiin durii kaasees horsisee bulaa waan ta'eef loon isaa wajjiin hanga Keeniyaa, Taanzaniyaa, Somaliyaa fi hanga Ruwaandaatis gosoota Arsii keessaa warri mandoo muraasni tamsa'eera. Fakkeennaaf afoola jirata oromoo kan biyya keeniyaa, magaalaa Naayiroobii bara dheeraaf ture, ka maqaan isaa **Ganamoo Ibroo**

jedhamu irraa akka odeeffadhetti, Worra Oromiyaan alatti tamsa'anii argaman keessaa: -

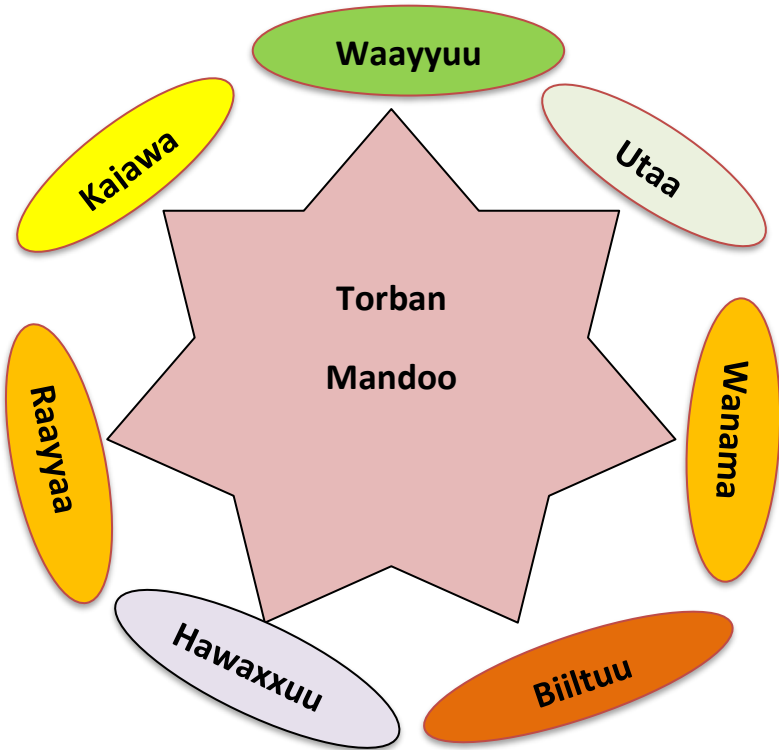
- Saymannaan -----Biyyaa Ruwaandaa tti
- Garjeedaa-----Sidaama, keeniyaa hanga Biyyaa Sumaalee tti
- Weegee -----Sidaama, Keeniyaa hanga Taanzaniyaa tti fi
- Raayyaan-----Arsii irraa citee gara kaabatti godaanes akka jiru raga bahu.

Gosoota Arsii Badii fi Baabboo jedhaman kan ka'umsi isaanii naannoo Boqqojjii ta'e irraa ijoolleen lamaa darasummaan Jimmaa Abbaa Jifaar biratti galanii barnootaa qur'aanaa otoo baratan intala Jimmaa fuudhanii godinaalee Arsiitiin ala Oromiyaa Jimma keessa faca'anii gosa Baabboo fi Badii ta'uun horanii achitti yoo hafan, Badiin haala kamiin akka Woliso dhaqee ifatti addaan bahuu baatullee sababa Sochii Oromoo jaarraa 16ffaa (oromo movement in 16th century) akka ta'etti amanama.

- Baabboo fi Badii -----Jimmaa
- Badii ----- shawaa kibba lixaa, aanaa wolisoo yoo ta'uu.

Kanas ta'ee san akka af-gaafii jaarsota Arsiitti, ilmaan Arsii Mandoo baay'inni isaanii torba yoo ta'an maqaan isaanii ammoo Raayya, Utaa, Waayyuu, Kajawa, Wanama, Biiltuu fi Hawaxxuu maqaa kaasuun yoo danda'amu, akka gadi fageenyaan hubatamutti diyaagiraamii (taattoo) dhan haala asii gadii kanaan kaayuudhaan hubachiisuun ni danda'ama.

Taattoo 5: Hidda latiinsa Maatii Torban Mandoo

Torban Mannaa

Akka kitaaba seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu keessatti ibsametti, ilmaan Arsee Seeraan sadii, innis Hadiyyaadha jedha. Garuu kun akka odeeffannoo afoola manguddoota Oromoo Arsii

keessattuu manguddoota **Torban-Mannaatti** Hadiyyaan ilmaan mandoo ta'uu gaafii fi shakkii tokko malee ragaa bahu.

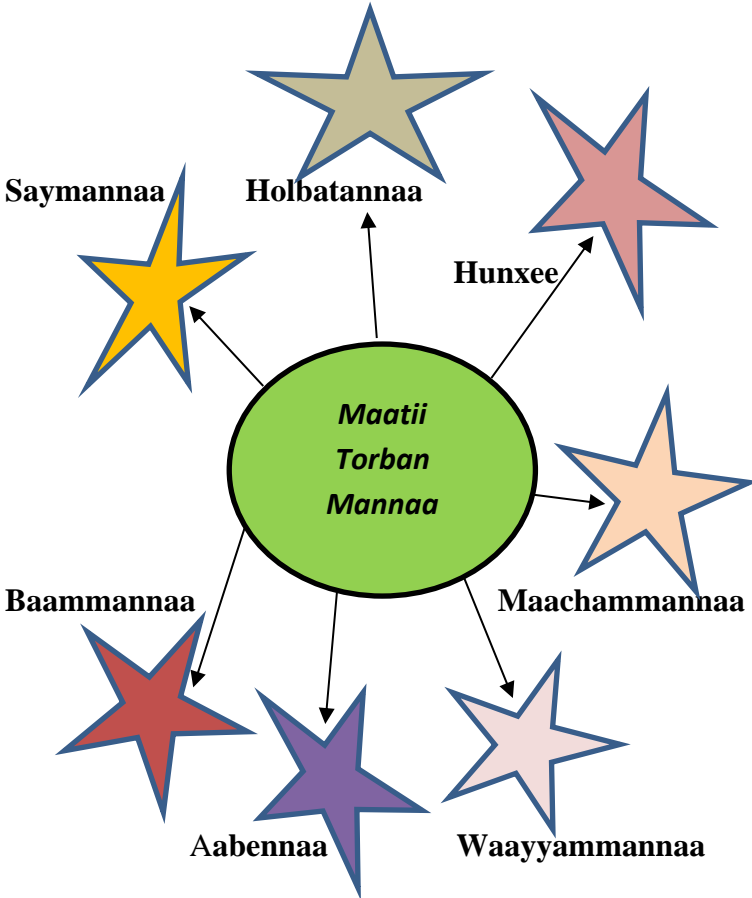
Haa ta'uu malee, akka manguddoo torban mannaatti dhaloonni ykn hiddi latiinsa **Hadiyyaa** jalqaba ilma Arsichaa maqaan isaa Mandoo irraa akka ta'e himu. Hundee dhaloota isaanis lakkaawataniis isatti galchan. **Warri Hadiyyaa** akkuma gosa Oromoo Arsii biroo, Sikkoo fi Mandoo amalli isaaniis jabana durii horsisee bulaa waan turaniif loon isaanii wajjiin Oromiyaan ala hanga Mootummaa naannoo kibbaa, godina Hadiyyaa, Sidaamaa fi Kambaataa tamsa'aniiru afoola jedhuutu jira.

Kanaafuu, yeroo ammaa worri Mannaa (ijoolleen Raayyaa Mandoo) kun godinaalee Arsii lixaa fi Baalee keessatti **horee, akaakee, abaabee** akkuma baldhate, biyyaa Itoophiyaa mootummaa naannoo kibbaa fi sidaama keessattis diriirfatee horee hanga biyya South Afrikaattuu gurmuu kinniisaa ta'eera.

Ilmaan isaanis **Baammannaa, Saymannaa, Holbatannaa, Aabennaa, Waayyamannaa, Hunxee fi Maachamannaa** dha. Gosoonni kun yeroo ammaa maqaa **gamtaa** kanaan, Oromiyaa baay'inaan godina Arsii lixaa, Baale fi Godina Hadiyyaa, isa Mootummaa naannoo kibbaa keessatti argamu keessatti yoo argaman hiddaa fi latiinsa isaa taattoo armaan gadii ykn fuula itti

aanuu irraa hubatuun danda'amus ammas seenaan qubsumaa fi latiinsa Hadiyyaa fi kan biroos qoratamee sirriitti qulqullaahuu qaba.

Taattoo 6: - Hidda latiinsa Maatii Torban Mannaa

Bara ammaa kanatti ilmaan sikkoo fi mandoo wolhoranii babaldhachuu isaaniitin gara gosa dhibba afurii oliititti guddatanii jiru. Haata'u malee gosoonni kunniin lamas ta'anii sadi; kudhanis ta'anii diigdama; deemani deemanii shanan Sikkoo fi torban Mandoo bira gahuun isaanii hin oolu. Isuma kana fakkeenna gabaabaa fudhannee yoo ilaalle: -

- Gosoota yoo himatan **Wucaaleetti** galan keessaa: - Suudee, Ataabaa, Asansaba, Ashmiira, Ciimoo, Baallakasa, Loodee, Heexosa, Amiinyaa, Baadosa, Kolooba, Arboonyee, Saasamanyee fi Nuunnuu maqaa kaasuu dandeenna.
- Gosoota yoo himatan **Bullaallatti** galan keessaa: - Asallaa, Xiijoo,
- Gosoota yoo himatan **Waajjitti** galan keessaa: - Jaarsuu, Waarsuu, Alii fi kkf dha.
- Gosoota yoo himatan **Jaawwitti** galan: - Geetara, Shaffila, Suraara, Abboona

Ragaan kanaa, qabatamaan lafarratti waan mul'atu, ija keenyaan waan arginu, gurra keenyaan waan dhageenyu irraa kan hubatameedha. Karaa birootiin, kitaabota akka armaan olitti ibsamanii fa'a irraa fudhatame. Akkasumas waan umriin ana

barsiisee fi afoola baldhaa manguddoota Arsii irraa odeeffannoon walitti qabames ni hammata.

Manguddoonni gaafiin gara garaa godhameef kun, baay'innaan Godinaalee A/lixaa, Arsii bahaa, Baalee fi Shawaa bahaa keessatti argamu. Dabalataan, hayyootaa fi gameeyyiin oromoos gumaacha guddaa naaf godhaniiru.

Seenaa sabootaa fi sab-lamootaa biyya Itoophiyaa keessa jirataan yemmuu hubanne, Hadiyyaa fi ilmaan Kuushii obboleeyyan jedhamee kaayameera. Kanas qorattoonni afaan garagaraa hundee jechoota isaan dubatanii (Proto-language) irratti hundaa'uudhaan maatii tokko ta'uu isaanii ibsu.

Tarii dhiyoo kana warri mootummaa naannoo kibbaa jala turan kan akka ummata Sidaamaa, mootummaa naannoo ta'uudhaan injifannoo qabsoo qaqaalii ilmaan isaaniitiin yoo milkaayan; warri hafanis qabsoo kana fakkaatuun sochii taasisaa jiru.

Asirraa wanti hubannuu hayyoonni seenaa kuushota gaanfa Afrikaa barreessan qorannoo hundee jechaa (basic words) afaanota saboonni kun dubbatanii irratti godhaniin obboleewwan ta'uu qofa mirkaneessan malee, Ilmaa fi Abbaa Ilmaa fi abbeeraa ykn akaakayyuu ta'uus ni mala jedhamee gadi fageenyaan hin hubatamne. Kanaaf, yaanni ykn gaaffiin kun qorannoo biraatiif

karaa bana. Kana dhugoomsuuf bara dhiyoo waggaa kudhan hin gunne dura gosti torban (7) mannaa kan amma Godina Arsii Lixaa keessa jiranii fi Hadiyyaan kan mootummaa kibbaa keessa jiran walwaamanii turan.

Gaafa kana isa duraa caala; Dhangaa guddaa, booka naqatanii fi korma qalanii qopheeffatan irratti: wal-qoratanii, wal-baratanii wal-beekanii, walitti booyanii falatanii dhiigaan walqabuun hundee tokko irraa bahuu isaanii mirkaneeffatan. Nuti ilmaan Raayyaa waan taaneef, maatii gosoota Arsii keessaa tokko, daraaraa muka tokkootti, jechuudhaan walitti makamanii aanaa fi aantee gosa tokkoo ta'uu isaanii haaromsan.

Hubannoo Asirraa argameen, gosoonni baay'innaan Arsii keessatti argamuufi ammas akka Godinaatti haa ta'u akka Mootummaa Naannoo tokkotti Oromiyaan alatti argamuun gurmoo guddaa qabaachuun isaanii kun, otoo walitti deebi'anii Oromoon Arsii fi lafti Oromiyaa kana caalaa baldhachuun ni danda'ama. Ilma ilmaan Arsee, kan Raayyaa Mandoo ta'uu isaanillee yaada ykn ragaa amansiisaadha.

Kanaafuu, Hadiyyaan sababa cinna gadaatiin wali warransa diinaa irraa kan ka'e, Bulchiinsi Sirna Gadaa waan laafeef, deebi'anii gaaddisa caffee gadaa tokko jalatti obboleeyyan

isaatiin walarguu hin dandeenye. Jarri kun akkuma ilmaan Oromoo Arsee biroo, keessattuu kan Raayyaa looniin godaanaa walii irraa fagaatanii qubataa wal argaa tokko malee jaarraa dheeraa turan.

Ilmaan Arsee Ilaalchisee Sababoota Ragaan Seenaa Dhabameef

▪ Hanqinna galmee seenaa Oromoo sirna barreeffamaa dhabuu irraa dhufe

kanaaf Sababoota ka'an keessa Sadarkaa tokkoffaa irraatti ragaalee ilmaan Arsee lama jedhuuf akkuma seenaa oromoo baldhaa galmee seenaa kana ragaa bahuu argachuun hin rakkifne. Karaa biraatiin ilmaan Arsee akkuma ilmaan oromoo biroo addaan faffaca'uun isaanii beekkamaadha.

Haa ta'uu malee, odeeffannoo guutuu argachuu dhabuun keenya kan irratti hundaa'uu hanqinna galmee seenaa ta'uu isaa irra geenye jira. Hanqinna galmeetiif sababni lamaan kan armaa gadiiti.

- a) Tokkoffaa, afaan barreeffama dhabuu irraa kan ka'ee Oromoon lugaa isaatiin baratee, barreessee seenaa gosoota Oromoos ta'ee Arsii barreeffaman kaa'uu hin dandeenne ture.

b) Kan biraa immoo lammaffaan, seenaan Araboonni barreesan kan abashoonni barreessan irraa adda hin ture. Bara sana kayyoon barreesitoota arabaa amantaa isaanii galmaan gahachuuf qofa waan ta'eef, aadaa fi seenaa Oromoo laaffisuun barreesaa turaniiru.

▪ **Cinni Gadaa Yeroo Adda Addaa Uumamuun;**

Bulchiinsi gadaa Oromoo jalqaba gadaa afurtamii shaniif innis waggaa 360 fi akkasumas yeroo lammaffaa ammoo gadaa sagaliif jechuun waggaa 72 oliif waan addaan citeef, **Giddu Galli Caffee Gadaa** achumaan badeera.

Kunis sababa weerara mootummoota kiristaanaa fi Islaamaatiin irratti banameen, gosoonni Oromoos ta'ee Arsii lafa irra buqqaa'uu, baqachuu tasgabbii dhabuun akkuma gaanfa Afrikaattuu gaaga'ama (disturbance) jireenyaa guddaadhaaf saaxilamanii turuu kitaabolee seenaa adda addaa irraa hubachuun danda'ameera. Oromoonii fi Oromiyaan bal'oo ta'uu irraa kan ka'e, haala kana keessatti Bulchiinsi Sirna gadaa al-tokkotti Oromiyaa guutuu waliin gahuu hin dandeenne.

Kanaafuu, bakka diinni ittii moo'atetti lafa keenya irraa hin kaanu jechuun bulchiinsa alagaa jala seenanii oromiyaan alatti worrii hafan Oromoo Arsii dabalatee gosooni Oromoo hedduu

tilmamuun nama hin dhibu. Kanarraa wonti hubatamu Arsii qofa otoo hin taane ilmaan Oromoo hedduun gara saboota olla isaanii jiraniitti moggaafamuun isaanii hin oolu. Fakkeenyi guddaan ilaalcha kanaa: warra Jaarsoo fi warra Garrii kan sumaalayaa, Warra Raayyaa fi Asaboo kan Tigraay keessaa akkasumas Oromoota wolloo kan naannoo Amaaraa fa'a maqaa dhahuun ni danda'ama.

▪ **Dhibee akka Bagaa (pandemic disease)**

Dhibeen akkanaa kun kan sadarkaa adunyaatti hatantamaan babal'achuu danda'uu kan akka Bagaa, Choleeraa fi kkf fa'atu dhiibbaa geessuu danda'a.

▪ **Beela hamaa (Great Famine)**

Kan biroo bara beelli hammaate, kan hammeennummaan beella sanii **'bara'** jechuudhaan moggaafame. kan namni waan nyaatuu dhabee qabeenya nyaatamu kamiyyuu humnaan walsaame. Dhumarratti kana hundaa saamee, nyaatee erga walharkaa fixee booda waan nyaatu dhabnaan gareen gosa isaa irraa citee nyaata barbaaduu gara Sidaamaatitti badetu jira afoola jedhutu jira.

▪ **Inni Biroo Hongee (Frequent Drought)**

Bonni dheerate Roobni roobuu yoo dide, akkuma aadaa gosa Oromoo kamiyyuu Arsiinis: **Malkaa, Tulluu fi Horatti**

bahuudhaan akka waaqni isaa roobutti; Gurraacha garaa garbaa, leemmoo gara taliilaa, bokka nuu roobi jedhanii dhiiraa-dubartiin bahanii rabbiin kadhatan. Yoma san, akka afoolaan jedhamutti falaqqisee naasisee, gigissee gammachiisee, mandiisisee agrsiisee rooba bishaan bunaa bishaan nagayaa dhangalaasee.

Yogguu kadhaa isaanii kana dhagayeeti garuu biyyaa biroo fageenya jirutti yoo kan roobu ta'e, abbootiin halkan ala taa'uudhaan hordofaa, falaqqisa isaatiin kallattii roobaa addaan baafatanii, booda dhaha urjii fi addeessatiin ayyaana laallatan. Kanaanis guyyaa fi gadaa hormaata sa'aa namaa ilaaluun gaafa isaanii mijaawetti gara biyyaa bokkaan roobee sanitti loon isaanitiin godanan.

keessattu worrii loon baay'ee qabu baay'ee kan yaaddahuu fi kan garmalee cinqamu waan ta'eef, godaansa dura haala fi amala uummata naannoo sanii qoratu. Sababa godaansaa kanaan wolqabatee, Oromoo Arsii keessaa maatiin dureessi loon guddaa horachuun waliin rakkatee, gara booranatti roobaa fi marga barbaadu godaanee achumatti hafe keessaa, fakkeenyi guddaan warra raayituu; gosa Jeneraal Waaqoo Guutuuti.

Kanaafuu, akka Oromoottis ta'ee akka Oromoo Arsiiitti, Sabni keenyaa gaaga'amiinsa (Crisis) gama hundaan weerarii

alagootaa fi sababoota biroo armaan olitti ibsameen irra gahee hubachuudhaan akka lakkoofsa faranjiitti jaarraa 15^{ffaa} keessa, haaromsi sirna gadaa madda walaabutti godhamee ture. Yaa'a gadaa waggaa sadde saddeetiin godhamu kana irratti Abbaa Caffee ta'uudhaan gahee guddaa kan taphatan ilmaan Oromoo Arsiiti. Kunis Cinna-Gadaa waggaa 72 maaf ture san boodaa ta'uu isaati, ragaa kitaaba seenaa oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu irraa argameen.

Hayyuu-Dureewwan Bara Haaromsa Sirna Gadaa M/Walaabuu

- ✓ Alii Gurracha-----Abbaa seeraa jalqaba bara 1450.
- ✓ Gadaayyoo Galgaluu----Abbaa gadaa jalqaba bara 1450.
- ✓ Makkoo Bili-----qora bara sanii keessaa tokko.
- ✓ Oomoo Kajawaa-----qora lamaan bara sanii keessaa kan lammaffaa.
- ✓ Soof-Umar Hammarraa---Abbaa Murtii bara sanii ta'uudhaan gahee olaanaa kan taphatan ilmaan Arsii keessaa ta'uu seenaan afoola manguudoota Oromoo fi ragaaleen barreeffamaas ragaa baha.

Kanaaf, mangudoonni Arsii yeroo waa eebisaan ykn du'aa'ii godhan **“murtiin muraa soof-umar”** jedhaa wantii gadii

jabeesanii dubbataniif. Oromoon Abbaan gaachena leencaa, guddinna arbaa, kan baayinna yayyii fi onnee akka qeeransaa qabu, dur bara qananii sanii mitii, dhihoo kana akka leencatti itti aaduun lafa sochoosee wayyaanee qe'ee isaa irraa buqqisee injifachuun isaa ni yaadatama. Kanaanis lafa fi eenyummaa isaa alagaan irraa fudhatame deebisee gonfatee ture.

Gosoonni oromoo birootis bara kana gaheen isaanii gumachaan akka laayyotti kan hin laalamnee yoo ta'u, muudamnii yaa'ii caffee M/Walaabuutti gosa hundaaf kenname akka armaan gadii ta'a.

1. Abbaan Bokkuu -----Hangafticha Oromoo Boranatti.
2. Abbaan Gadaa -----Worraa Tuulamaati.
3. Hookkaan -----Worra Maccaati.
4. Abbaan Caffee -----Ilmaan Arsee lamaan keessaayi.
5. Abbaan Worraana--- Ilmaan Ittuu fi Hunbanaa keessaayi.
6. Abbaa seeraa-----Karrayyuu ykn waarra fantaallee.

Bakki oromoon Arsii sadiini qubatee jiraataa jiru godina amma Arsii lixaa fi Arsii bahaa jedhamee bekkamu qofa miti. Baalee, kibba Baha shawaa fi hanga daangaa fi godina ummata kibbaatti Hadiyyaa fa'a keessa uumata jiraatudha.

Madda Walaabutti Ajandaan/qabxiileen Marii Isaanii: -

- a) Lafa diinootaan irraa fudhatamee fi gosaa fi firootaan isaanii diinaa jalatti qabamanii hafan qabsaawanii deeffachuu fi
- b) Weerartuu alagaa kan kiristaanaa fi Islaamaa ofirraa qolachuudhaan eenyummaa fi birmadummaa biyya ofii kabachiisuu ergaa jedhu qaba.

Kanumaaf, ta'uun isaa hin oolu kan gameessii siyaasa adunyaa guddichi, obboo Jawaar Muhammad akkana jedheef...
“Oromoon waa lama jechuun Lafaa fi eenyumaa isaa yoo jalaa tuqan; Obsa hin qabu akkuma qeerransaa utaalee mataa diinaa irra bu’a, goonkuma hin caldhisu, wolgurmeessee diina abbaa fedhee haa ta’uu dhukkee itti baasa.”

Kana jechuun karaa birootiin, Oromoon yoo tuqan malee nama hin tuqu, Oromoon saba kiyya ta’eefi miti, sheleef hin jenne; duudhaa sirna Gadaatii fi heera uumaatitu isa dhoorga; kana Afrikaa dhiisi dhugaa Addunyaa keessaattuu faranjiinis beektuufi ragaallee baateedha. Gaafa dinni tuqee garuu, Oromoon ceekuu ykn gatiitti baldhata, dhaabanni isaa birbirsaa, gootummaanii fi saffisni onnee isaa akka qeerransaati, gaachenni fi irreen akka leencaati, gurmum akka kanniisaat akkasumas tooftaan akka

yayyiiti waan ta'eef; tuqan tuqaa hin danda'u, abbaan fedhe qabee hin danda'u, biyyee isa nyaachisa.

Oromoon seerri inni hin tumin hin jiru; seerri ittiin bulmaata sirna Gadaa kan irraa woraabbame heera uumaa fi uumama waaqaa fi lafaati. Lubbuu qabeeyyii fi lubbu dhabeeyyii dabalatee, uumamni Gadaan seera hin tuminiif hin jiru yoo jenne kijiba akka hin taane dhugaa Oromoon marti beekuu dha (Muhaammad Kadiir, 2013).

Safuma duudhaan sirna ittiin bulmaata isaa ajaju kanarratti hundaayuudhaan Oromoon nama beelaye garaa itti jabaate hin beeku; nama rakkoo dhibee haa ta'uu rakkina biraatiin dadhabee ykn gaggabee kufe biraa lufuuf safuu duudhaa isaatu isa dhoorga; bira dabruun hoodaa fi qooda isaati miti; keessattuu orom-duroon nama kufe yoo lafatti arge ol qabee aannan itti qaba; yoo aannan hin jirree ammoo bishaan itti qaba; bishaan qama isaatitti jigsa.

Oromoon bara durii, dureessaa, gara laafessaa fi arjaa kennee hin hifanne; ka nama hiyyoomee raadaa fi jibicha wolitti ari'uudhaan hirpheefii, moonaa guyyaa tokkoon guutee nama duroomsaa ture. Akka woyyoomaattis, waa heddutu woyyuudha yoo ta'uu, Boqonnaa itti aanu kan Heeraa fi Sirna gadaa Oromoo Arsii jedhu

jalatti dubbisuun hubachuun kan danda'amu yoo ta'es, fakkeenya tokko keessaa haa ilaalluu.

Kunis: -Waaqni woyyuu, lafti woyyuu, Dubartiin woyyuudha jedhu akka aadaa muraa sirna gadaatti. Kanniin keessaa dubartii laaluun ni salphata. Dubartii, ateetee fi hamoommota idaayyaa fuudhee galaaru afoo darbuun salphina salphina caale ta'ee safuu ykn heeraa fi seera duudhaa Orom-duroo ganamaa cabsuu dha. Aaadaa sirna gadaa kana keessatti hangafni akka abbaatti ilaalama waan ta'eef, hangafa kabajuu dhabuun eennummaa Oromummaatti finciluudha.